

Ірина Софінська
Український Католицький Університет,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та прав людини

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ ГРОМАДЯНСТВА

Софінська І., 2017

Основною метою статті є спроба проаналізувати філософсько-правові витоки концепції громадянства, її первинну сутність та правову природу. Особливу увагу автор звертає на античний хронополітичний та історичний етап її еволюції, оскільки саме під час нього зародилася концепція громадянства, яка набула філософсько-правового трактування та законодавчого регламентування, яке зберігається і донині.

Ключові слова: громадянство; філософія; держава; право; суспільство.

Ирина Софинская

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ИСТОКИ ГРАЖДАНСТВА

Основной целью этой статьи является попытка проанализировать философско-правовые истоки концепции гражданства, ее первичную сущность и правовую природу. Особое внимание автор обращает на античный хронополитический и исторический этап ее развития, поскольку именно во время него произошло зарождение концепции гражданства, она приобрела философско-правовую трактовку и законодательное регламентирование, которое сохраняется и по сей день.

Ключевые слова: гражданство; философия; государство; право; общество.

Iryna Sofinska

Ukrainian Catholic University
Department of Theory of Law and Human Rights
Ph. D., Associate Professor

PHILOSOPHICAL AND LEGAL SOURCES OF CITIZENSHIP

In this article I try to analyze the philosophical and legal sources of the concept of citizenship, its essence and legal nature. Specifically, I want to emphasize the ancient chronologic political and historical phase of its evolution, when the concept of citizenship was founded with the precise philosophical and legal interpretation and legislative adoption, which remains duly till now.

Key words: citizenship; philosophy; state; law; society.

Постановка проблеми. На нашу думку, філософсько-правові витоки концепції громадянства необхідно розглядати в історичному вимірі у хронополітичному його тлумаченні, оскільки саме в ньому час розглядається як зміна основних політико-правових відносин і форм їх організації у контексті дихотомії “особа – держава”. У цьому дослідженні діапазон темпоральності концепції громадянства пов’язаний із еволюцією держави і суспільства, детермінованою світовими глобалізаційними та цивілізаційними закономірностями її розвитку.

Аналіз дослідження проблеми. Питання сутності та правової природи громадянства, еволюція його концепції були предметом багатьох дискусій та обговорень протягом останніх ста років не лише в Україні, але й у світі. Однак більшість сучасних українських досліджень безпосередньо пов'язані із законодавчим регламентуванням інституту громадянства і застосуванням на практиці права на громадянство (Л. фон Альбертіні, Р. Бедрій, О. Лотюк, М. Суржинський, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна). Питання, які стосуються витоків концепції громадянства та висвітлення еволюції філософсько-правових поглядів на це явище, розглядали здебільшого іноземні науковці (Р. Белламі, Д. Гігер), а в Україні вони недостатньо висвітлені та частково досліджені.

Мета статті. Основна мета статті – проаналізувати концепцію громадянства, еволюціонування філософсько-правових поглядів на її сутність та природу. Для досягнення поставленої мети потрібно дослідити філософсько-правові погляди античних мислителів на сутність громадянства та його вплив на взаємовідносини між особою, суспільством та державою.

Виклад основного матеріалу. Визначний сучасний британський науковець Річард Белламі у своїй праці “Громадянство: дуже короткий вступ” (англ. *Citizenship: A Very Short Introduction*, 2008) стверджує, що громадянство – це політико-правовий артефакт, який породжує умову громадянської рівності усіх, хто володіє ним, зокрема щодо прав, привілеїв та обов'язків, які їм надаються чи на них покладаються [1, с. 10]. На його думку, усі сучасні теорії громадянства поділяються на нормативні та емпіричні. Якщо нормативні теорії пов'язані в історичному плані зі сприйняттям громадянства крізь призму належних особі-громадянину прав та обов'язків, то емпіричні теорії у пошуках ідеального типу громадянства накладають ці нормативні теорії на матрицю соціальних, економічних та політичних відмінностей кожної конкретної держави.

Сучасні дослідження концепції громадянства дають нам підстави визначити основним темпоральним (часовим) етапом її зародження **античний**. У давні часи виокремлювали, насамперед, концепцію протогромадянства (*proto-citizenship*), згідно з якою громадянство було природним для кожної особи, оскільки пов'язувало її з родиною чи племенем на основі кровного споріднення. Згодом, вже в античній Греції (а точніше, в грецьких містах-державах), а потім і в Римі громадянство означало, насамперед, політико-правові відносини особи з державою на підставі антропосоціокультурної традиції розуміння поліса як найдосконалішого виду людського суспільства, за визначенням давньогрецького мислителя Арістотеля [2, с. 162–164]. Тому зародження концепції громадянства як політико-правового зв'язку між особою та державою можна сміливо пов'язати із розвитком міст-держав античної Греції, навіть незважаючи на конкурентне розуміння концепції громадянства в Афінах чи Спарті [3, с. 71–83].

Деякі вчені називають саме Спарту місцем виникнення концепції громадянства, оскільки там вона була пов'язана із повсюдним застосуванням принципу рівності [4, с. 6–13]. Відомо, що в античній Греції людина – це, насамперед, вільний громадянин поліса [міста-держави], який за власною волею, свідомо та ініціативно сплачує податки у формі фінансування тих або інших публічних потреб [2, с. 176]. А тому в більшості міст-держав Давньої Греції тільки платники податків мали право голосу та могли бути обраними у будь-які органи публічної влади поліса.

Цікаві спостереження щодо сутності та правової природи громадянства знаходимо в головній праці афінського мислителя Платона “Держава”, написаній, ймовірно, в 360–370-ті роки до Р. Х. Ця праця Платона складалася з діалогів Сократа, у яких обговорюються питання справедливості та ідеї, на прикладі концепції ідеальної держави. За Платоном, у його “Державі” всі громадяни поділяються на три верстви: філософів, які правлять державою; воїнів, які її захищають, та ремісників, які забезпечують її життєдіяльність [4, с. 14–15]. Ремісники, хоч і були громадянами, на протигагу концепції громадянства у Спарті, однак вважалися пасивними громадянами, чи громадянами “другого класу”, оскільки все ж не мали права брати участь у публічному політичному житті.

У наступному діалозі “Закони” (354 р. до Р. Х.) Платон відходить від своїх попередніх ідеалізованіших поглядів на громадянство, викладених у “Державі”. Він пише, що громадянство в аристократичній республіці чи монархії “передається” від обох батьків. Також його гіпотетичні громадяни поділяються на чотири класи залежно від достатку (майнового цензу), що впливає на можливість реалізації громадянами права голосу та права бути обраним на публічну службу.

Отже, дві основні моделі громадянства – республіканська та ліберальна – належать за сутністю до нормативних теорій. Республіканська модель громадянства започаткована в античній Греції з V століття до Р. Х., а саме в її основних містах-державах (в Афінах та Спарті). Така модель вирізнялася тим, що кожен громадянин мав однакові права щодо здійснення партисипативної демократії, насамперед, коли йшлося про право голосу та право бути обраним до органів публічної влади, а також впливати на політичне життя. Саме така сутність громадянства була і є наріжним каменем демократії (δημοκρατία), оскільки походить з давньогрецької та означає влада (κράτος) людей (δῆμος)” [5, с. 5]. От тільки під поняттям “люди” розуміли громадян, тобто тих, хто мав право голосу, володів майном, сплачував податки, міг бути обраним чи призначеним в органи публічної влади поліса.

В Афінах громадянство передбачало наявність права голосу лише у вільних людей чоловічої статі. На підставі громадянства кожному чоловікові надавалося право бути правителем свого міста-держави протягом певного часу, а тому громадянин, передусім, ідентифікувався з владою, був її носієм [6, с. 4]. Також у містах-державах античної Греції громадяни не займалися важкою працею, а спрямовували свою енергію на налагодження публічних відносин [7, с. 191]. Відомо, що право на участь у партисипативній демократії в Афінах мали лише громадяни, а на рабів це право не поширювалося [8, с. 53].

Як зазначав Арістотель у книзі III своєї “Політики”, визначення поняття “громадянин” пов’язане із обійманням посади, тобто громадянин – це той, хто посідає місце в певній інституції. На його думку, “громадянами є ті, хто бере участь у суді і народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами” [9, с. 35–65].

Громадянство було як привілеєм, так і обов’язком, оскільки громадянами Афін могли стати особи чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, батьки яких були громадянами Афін, які мали майно та могли взяти участь у воєнних діях [6, с. 4]. Відомо, що в Афінах існував закон про те, що кожен громадянин Афін відповідає за стиль свого життя [7, с. 187].

Зокрема, давньогрецький філософ Арістотель у книзі II своєї “Політики” писав, що “за колишніх царів [до прикладу у IV ст. до Р. Х.] права громадянства надавалися і прибульцям, тому в ті часи, попри тривалі війни, малолюдності в Лакедемоні [тобто Спарті] не спостерігалось” [9, с. 35–65]. Поряд з тим в Афінах існував інститут дарованого громадянства, однак люди, які стали громадянами на підставі певного законодавчого акта, не користувалися всією сукупністю прав (вони не могли бути архонтами [виборними посадовцями] чи жрецькими [священнослужителями]).

Розмірковуючи про сутність і природу громадянства, далі у книзі III Арістотель наголошував, що “не робить людину громадянином і місце проживання, бо ж у такий самий спосіб навколо нас живуть і слуги, й раби, та, попри це, вони не вважаються ними (громадянами). Зазвичай громадянином вважається той, у кого і батько, й мати – громадяни, а не хтось один з них: батько чи мати. Дехто ж у цьому питанні вимагає більшого, наприклад, щоб предки в другому, третьому поколінні й навіть далі теж були громадянами. Визначення ж поняття “громадянин” з такими поширеними й обмежувальними вимогами викликає ускладнення: а як тоді впевнитися в громадянстві предків третього чи четвертого коліна?” [9, с. 35–65].

Протягом XX ст. республіканська модель громадянства була неодноразово об’єктом нищівної критики (Х. Арентс, С. Окін) з огляду на її патерналістичну сутність, дискримінаційне підґрунтя, гендерну нерівність та очевидну відмінність між публічним життям, доступ до якого надавався винятково чоловікам на підставі громадянства (а жінки, діти, чужоземці й раби не могли мати громадянства), та приватним життям, яке було доступним усім.

Розвиток цієї моделі громадянства спостерігався і в Римській імперії, де громадянство використовувалося, передусім, як ефективний засіб державної політики. Однак варто зазначити, що саме в Римській імперії зародилася ліберальна модель громадянства, розвиток якої спостерігаємо, починаючи з XVII ст., а концептуальні її засади безпосередньо пов'язані зі свободою пересування вільних та звільнених людей завдяки подвійному громадянству (до отримання якого влада навіть заохочувала).

Генеалогія концепції громадянства Риму фіналізувалася у дигестах чи пандектах Юстиніана, а точніше, в кодифікації римського цивільного права (*Corpus juris civilis*), проведеної протягом 528–534 рр. Юрист Ульпіан у п. 17 титулу V “Про статус людей (*De statu hominum*)” книги I наголосив, що всі люди (вільні й звільнені теж), які перебувають на території (в кордонах) Римської імперії, є громадянами Риму на підставі застосування положень Конституції Антоніна 212 р. (більше відомої під назвою “Едикт Каракалли”). В єдиному папірусі, який вцілів до наших днів, і є перекладом оригінального тексту едикту Каракалли з латини на грецьку мову, збереглися слова, які стосуються громадянства: “Я дарую громадянство Риму усім, хто перебуває на території (в кордонах) Римської імперії” [10, с. 1014].

Зазвичай, коли у батька, громадянина Риму, який перебував у шлюбі, народжувалася дитина, то він брав її на руки і так відбувалася процедура її визнання та церемонія своєрідного “передавання” громадянства [4, с. 31]. Згодом ця процедура набула більшої формалізації у вигляді списків повнолітніх громадян, які оновлювали цензори кожні п'ять років на підставі результатів перепису населення (для оподаткування та мобілізації на військову службу). Найважливішими привілеями громадян Риму були звільнення від катувань чи тортур і від сплати деяких податків [4, с. 35]. До прикладу, усім відома біблійна історія апостола Павла з Тарсу, ранньохристиянського місіонера, “апостола народів” та одного із перших богословів християнства, якого у 56 р. заарештували в Єрусалимі в Палестині й катували. Однак, почувши про те, що він був громадянином Риму за народженням, тортури припинили (Книга діянь святих апостолів 22:24-30).

Громадянство Риму передбачало не лише наявність обов'язків (платити податки чи служити у війську), а й конкретних прав та привілеїв. Зазвичай основними правами, які належали громадянам Риму, були такі: право голосу (*Ius suffragiorum*); право бути обраним чи призначеним на державну службу (*Ius honorum*), яке спочатку належало винятково патриціям, але згодом почало поширюватися і на інших громадян Риму чоловічої статі; право на торгівлю та право власності (*Ius commercii*), право народів (*Ius gentium*) як праобраз сучасного міжнародного права; право на шлюб (*Ius conubii*); право на пересування та вільний вибір місця проживання (*Ius migrationis*), що отримало своєрідне продовження у сучасній моделі громадянства Європейського Союзу.

Вчені вважають, що у Римі громадянство мало два обличчя: приватне та публічне [4, с. 33]. Бо усі мешканці Римської імперії поділялися на класи, а найвищим вважався клас громадян Риму (*Cives Romani*), які перебували під захистом Риму та були розділені на два підкласи: ті, хто належав до першого підкласу, володіли правом на торгівлю, правом власності та правом на шлюб (*non optimo iure*) – у патріархальному суспільстві це були жінки (приватне громадянство); до другого підкласу належали ті, хто володів також правом голосу та правом бути обраним чи призначеним на державну службу (*optimo iure*), тобто винятково чоловіки (публічне громадянство).

Латиняни володіли партикулярним громадянством регіону Лаціо (*ius Latii*), мали право на торгівлю та право власності, а також право на пересування та вільний вибір місця проживання, але не мали права на шлюб з громадянами Риму (винятково з латинянами). А ще в Римській імперії були соції (чи федерати), провінціали та peregrini (іноземці чи чужинці), які користувалися, передусім, правом народів. Peregrinam заборонялося одягатися як громадяни Риму, мати власність та вчиняти заповіти. Також періодично трибуни видавали едикти, у яких вимагалось, щоби всі peregrini (чужоземці чи іноземці), які проживали у Римі, виїхали з міста. З часом усі ці вимоги були скасовані, peregrini змогли користуватися деякими правами та привілеями, а деякі з них навіть стали імператорами [11, с. 64]. Звільнені з рабства ставали громадянами Риму, але не мали права бути обраними чи призначеними на державну службу (так з'явилося поняття “громадянство

без права голосу” (*civitas sine suffragio*)¹), якщо ж вони поверталися у свої рідні краї, то втрачали громадянство Риму [11, с. 57].

Як писав Жан-Жак Руссо, мислитель із Женеви XVII ст., у розділі IV “Про Римські комісії” книги IV трактату “Про суспільну угоду, або принципи політичного права” 1762 р.: “усі відпущеники вступали до міських триб [міський виборчий округ] і ніколи – до сільських, і, доки існувала республіка, не було випадку, щоб хто-небудь з цих відпущеників посів хоча б якусь магістратуру, навіть одержавши громадянство. Понад те, усі вельможні й могутні стали записуватися до сільських триб, а відпущеники, діставши громадянство, разом з черню залишалися у міських” [12, с. 349].

Очевидними прихильниками республіканської моделі громадянства можна назвати не лише Арістотеля, Тацита, Плутарха чи Цицерона, а й Нікколо Макіавеллі, Джеймса Гаррінгтона та Жан-Жака Руссо. Як підсумовує Джон Гревіл Агард Покок, сучасний британський вчений із Нової Зеландії у сфері історії політичної думки, якщо для міст античної Греції громадянство було природним явищем, а людина, за Арістотелем, вважалася “політичною твариною” (*ζῷον πολιτικόν*), то у Римі громадянство розуміли, передусім, як правові взаємовідносини між особою та державою [4, с. 2–3].

Певний перегляд античних доктринальних положень громадянства, наявних у містах-державих Греції та у Римській імперії, та їхні взаємозв’язки із соціальним вченням Католицької Церкви здійснювали італійські вчені, починаючи з XIII ст. (серед них варто виокремити таких мислителів, як Тома Аквінський, Данте Аліґ’єрі, Марсилій Падуанський, Бартоло Сассофєррато тощо). Однак таке поєднання світського та церковного у доктринальному розумінні громадянства не стало досконалою “амальгамою” і не вирішило усіх суперечливих питань [4, с. 44].

Новий виток розвитку концепції громадянства припав на Середньовіччя, коли європейські монархи сприймали громадян винятково як своїх підданих, які потребують захисту, а європейські філософи намагалися виробити своє ідеальне розуміння громадянства (Ж. Боден, Й. Альтузіус, Т. Гоббс, С. фон Пуфендорф, Ш.-Л. де Монтеск’ю, Г. В. Ф. Гегель).

Висновки. З плином часу концепція громадянства неодноразово зазнавала змін та модифікацій під впливом філософсько-політичних думок мислителів епох Відродження, барокко, Просвітництва, неокласицизму та постмодернізму. Було вироблено нове трактування сутності громадянства. Відбулася певна деформація її основних ознак, оскільки громадянство дещо втратило свою вагу, перестало відігравати ту центральну роль, яку мало в античні часи. Економічне відродження та створення “вільних міст”, а також взаємовідносини між середньовічним містом та глобальною торгівлею відчутно впливали на еволюцію парадигми громадянства у філософсько-правовій думці.

1. Bellamy R. *Citizenship: A Very Short Introduction* // Oxford University Press, 2008. – 152 p.
2. Гаврилюк Р. *Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід* / Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2014. – 636 с.
3. Føllesdal A. *Citizenship: European and Global* // In Nigel Dower and John Williams, eds. 2002, *Global Citizenship: A Critical Reader*, Edinburgh: Edinburgh University Press. – P. 71–83.
4. Heater D. *A Brief History of Citizenship* // New York University Press, 2004. – 155 p.
5. Bellamy R. *Citizenship: Historical Development of* / P. 5.
6. Akrivopoulou Ch. M. *A bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen*, 2011. – P. 4. – Available here: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf
7. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right* / Translated by S.W. Dyde // Batoche Books & Kitchener, 2001. – 281 p.
8. Гаврилишин Б. *До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові* / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К.: Пульсар, 2009. – 248 с.: портр.

¹ Нині така модель громадянства проявляється в отриманні громадянства у зв’язку з інвестицією, коли особа отримує громадянство (паспорт), але не володіє правом голосу та правом бути обраною на посаду в органах публічної влади.

9. *Арістотель. Політика.* – К., 2000. – С. 35–65. 10. Mathisen R. W. *Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire / The American Historical Review, Volume 111, No. 4 (October 2006), pp. 1011–1040.* 11. *Roman antiquities: or An account of the manners and customs of the Romans / by Alexander Adam. Sixth Edition. Glasgow: Blackie and Son, 1835. – 556 p.* 12. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або принципи політичного права.* – К., 2001. – 349 с.

REFERENCES

1. Bellamy R. *Citizenship: A Very Short Introduction.* Oxford University Press, 2008. 152 p.
2. Havrylyuk R. *Pryroda podatkovoho prava: antroposotsiokul'turnyy pidkhid [Nature tax law: antroposotsiokulturnyy approach].* Chernivtsi: Chernivets'kyu natsional'nyy universytet imeni Yu. Fed'kovycha, 2014. 636 p.
3. Føllesdal A. *Citizenship: European and Global .* In Nigel Dower and John Williams, eds. 2002, *Global Citizenship: A Critical Reader,* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 71–83.
4. Heater D. *A Brief History of Citizenship.* New York University Press, 2004. 155 p.
5. Bellamy R. *Citizenship: Historical Development of / P. 5.*
6. Akrivopoulou Ch.M. *A bibliography of citizenship: theories and aspects of the modern citizen,* 2011. P. 4. (available here: https://www.eap.gr/images/stories/pdf/2011_deo10_dp_series_1_akrivopoulou.pdf)
7. Hegel G. W. F. *Philosophy of Right / Translated by S. W. Dyde // Batoche Books & Kitchener,* 2001. 281 p.
8. Havrylyshyn B. *Do efektyvnykh suspil'stv : Dorohovkazy v maybutnye: dop. Rums'komu Klubovi [By efficient societies pointer to the future, ext. Club of Rome].* Vyd. 3-tye, dopov. K.: Pul'sary, 2009. 248 p.: portr.
9. *Арістотель. Політика. [Policy].* Kiev, 2000. pp. 35–65. 10. Mathisen R. W. *Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire / The American Historical Review, Vol. 111, No. 4 (October 2006), pp. 1011–1040.* 11. *Roman antiquities: or An account of the manners and customs of the Romans / by Alexander Adam. Sixth Edition. Glasgow: Blackie and Son, 1835. – 556 p.* 12. Руссо Ж.-Ж. *Про суспільну угоду, або прынцыпу політичного права. [On public agreement, principles or political right].* Kiev, 2001. 349 p.

Дата надходження: 04 .04. 2017 р.